

Haraszi Anna

Alkalmazott és akcióantropológia

Elméleti és etikai alapkérdések

„Madárösvények
És üres az égbolt;
Valami élt, elment,
És valamit hátrahagyott.”
(William Wharton)

BEVEZETŐ

A jelen írás átdolgozott változata a Szimbiózis 2002 januárjában megjelent tanulmányának. A szerkesztők ez alkalommal felkérték rá, hogy ismertessem egy rövid bevezetőben saját kutatásom hátterét is – mivel azonban ez a történet önmagában több oldalt venne igénybe, címszavakban kísérem meg elmesélni annak múltját, jelenét, előrelátható jövőjét.

1999-ben jártam először a *kalash* törzsi közösségnél észak-nyugat Pakisztánban. A Hindukush hegység vad vidékén, Chitral régiójában, 2000 méter magason fekszik a három kalash völgy: Rumbur, Bumboret, és Birir; a kalashok pedig az egyik utolsó nem muzulmán népcsoport a Törökországtól Pakisztánig terjedő térségben. Alig 4000 lelket számlálnak. Viszonylagos elszigeteltségüknek köszönhetően az őket körülzáró, teljes mértékben szájlám környezet ellenére megőrizték ősi nyelvüket, vallásukat, valamint egészen sajátos hagyományait.

Az utóbbi néhány év során az öt kalash iskola tanáraiban merült fel egyre erősebben az az igény, hogy kultúrájukat, „történelmüket”, *saját nyelvükön* oktathassák tanítványaiknak. Sürgető szükségét látták ugyanis annak, hogy a felnövekvő generáció felismerje őseik múltjának, vallásának fontosságát. „Rajtuk múlik, hogy kultúránk fennmarad, vagy lassan elfelejtődik... Mi történik majd, ha meghalnak a *kazik* (mesemondók)? Ki veszi majd át a helyüket? Hogyan tanulják majd meg gyermekeink gyermekei, hogy honnan származnak?” Ezért írásban szerették volna rögzíteni a kalash mítoszokat, a rítusok szabályait, az énekeket stb. – és mindezt *kalash nyelven*.

2000-ben Engineer Khan kalash tanítóval együtt gyűléseket szerveztünk a kalash tanárok és vének között, hogy szavazás útján döntést hozhasson a közösség arról, vajon kiknek az együttműködésével dolgozzuk ki a *kalash írásbeliség* első lépéseit. Azért volt erre nagy szükség, mert a nyelvészek, akik 17 év során elkészítettek egy kalash–angol–urdu szótárat, egykor misszionáriusok voltak – ezért, érthető módon, senki nem bízott bennük, sőt, az elején hallani sem akartak semmiféle együttműködésről. Hogy ez miként, illetve miért változott végül meg, hosszú történet (sokáig mi magunk sem voltunk meggyőződve arról, hogy be kellene őket vonni a kutatásba!).

Mind ez idő alatt Kazi Koshnawaz-zal számtalan mesét, mítoszt és legendát gyűjtöttünk Engineer Khan-nal együtt. Pár hónappal később került megszavazásra, hogy mely, már létező ábécére alapozzuk a *kalash ábécét*. Ezt követően vitattuk meg, hogy milyen képeket társítsunk mely betűk mellé, illetve miért. Egy évvel később készült el az ábécéskönyv, melyet hosszas bonyodalmak árán végül sikerült kijuttatnunk az öt kalash iskolába. Készült továbbá egy, az ábécéskönyvet kiegészítő hang- és hangzás könyv, mely jelenleg nyomtatásra vár; ezenkívül pedig készülöben vannak az írni- és olvasni tanító munkafüzetek is.

A következő terepmunka célja a kalash tanárok módszertani képzése, melynek mind nagy szükségét látják – külön kértek rá, hogy ezt valamiképp szervezzem meg nekik; valamint egy, mind a három völgyet felölelő nagy gyűlés megvalósítása, mely során az *összes még élő kalash mesemondó* három nap és három éjszaka mesélné történeteit, melyeket audiálisan és vizuálisan rögzítenénk. Az így gyűjtött anyagot a fiatal kalash generáció tagjai írják le kalash nyelven, természetesen a kalash ábécé segítségével. (A terv szerint diktafonokat is hagynánk hátra mind az öt kalash iskolában, hogy a gyűjtést nélkülünk is folytatni tudják az elkövetkező évek során.)

Évekig nem sikerült további támogatást találni a kutatáshoz; tudományos pályázatainkat gyakran az ausztrál nyelvészek misszionárius múltja miatt utasították vissza. Mivel azonban a szótár hozzájuk tartozott, sajnos nem állt módunkban másokkal dolgozni ezen a feladaton. 2005 márciusában kerestek engem fel a kalashok egészen váratlanul, hogy lelkesen megosszák velem: találtak támogatót a Kalash Írásbeliség Program („Kalasha Literacy Program”) folytatásához. Ritka eset ez, úgy hiszem, hogy még csak nem is az akcióantropológus szervezi meg a kutatás anyagi hátterét – hanem a *népcsoport maga!* Jelen pillanatban tehát a munkafüzetek véglegesítése, valamint a következő terepmunka aktív szervezése folyik. Bízunk benne, hogy 2006 őszére megvalósul a kutatás utolsó fázisa is, melyet követően a *kalash írásbeliség segítségével* a közösség végre döntő lépéseket tehet majd saját kultúrája megőrzése, valamint életben tartása érdekében.

AZ ALKALMAZOTT ÉS AZ AKCIÓANTROPOLÓGIÁRÓL – ÁLTALÁBAN

Mivel az akcióantropológia az *alkalmazott antropológiából* nőtt ki, fontosnak tartom ez utóbbinál kezdeni az elméleti áttekintést, és végigvezetni (nagy vonalakban) az ide kötődő történelmi, módszertani, majd etikai szálakat az antropológia, mint alkalmazott tudomány kezdetétől napjainkig. Az antropológia tudományának e két válfaja könnyen összekeverhető, mivel természetüket tekintve hasonlítanak – csupán alapvető indítatásuk tér el egymástól. Ettől függetlenül közös mind az alkalmazott, mind az akcióantropológiában az, hogy az antropológus vállalja: *az adott közösséggel együtt élve fog asszisztálni egy probléma megoldásában, illetve egy változás/aktuális átalakulás elősegítésében.*

AZ ALKALMAZOTT ÉS AZ AKCIÓANTROPOLÓGIA RÖVID TÖRTÉNETE

Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban alakult ki először az alkalmazott antropológia, ezért a továbbiakban (mivel több irányba kitérni itt nincs módom) ezt a két vonalat követem végig. Legelőször 1879-ben, tehát már az antropológia mint diszciplína megjelenésekor beszéltek „alkalmazott etnológiáról”. A brit, de gyakran az amerikai alkalmazott antropológiát is sokáig egyszerűen a *gyarmati birodalom* eszközeként tartották számon, mivel a britek használták először Afrikában gyarmati területeik adminisztrációs szervei munkájának kiegészítőjeként. Később Ázsiában (főleg Indiában és a mai Pakisztánban), de még Ausztráliában is hasznosnak bizonyult a gyarmatokon felmerülő problémák során ez az új tudományos „megközelítés”, ami alapjában véve *paternalisztikus* volt: azt hirdette, hogy a gyarmatosítóknak „kötelességük” a gyarmati irányítás alatt élő vad embereket védelmezni, kultúrájukat megérteni és életükön javítani (BENNETT 1996, 29). Az amerikaiak ezenkívül az országukban őshonos indián rezervátumok adminisztratív személyzetét kiegészítően is *alkalmaztak* antropológusokat (John Collier az 1930-as évek elején alapította meg az „Applied Anthropology Unit of Indian Affairs”-t, az Indián Ügyek Alkalmazott Antropológiai Részlegét (lásd: FERRARO 1992, 42). Népszerű volt Amerikában továbbá az az elképzelés is, hogy mivel „minden ember és minden nép egyenlő”, az ún. harmadik világban élő kis népeknek is *joguk van*, példának okáért, megfelelő orvosi ellátásban és iskolai oktatásban részesülni. Ezt többen ma már tagadhatatlanul *etnocentrikusnak* találnák – már magát a harmadik, illetve „negyedik” (a harmadik világban élő törzsi közösségek) világ kifejezést is (ROSMAN–RUBEL 1989, 261). Ennek a megközelítésnek ugyanis része volt az az elképzelés is, miszerint nekik, amerikaiaknak, akik jóval magasabb fejlettséggel rendelkeznek és előnyösebb gazdasági körülményeket tudhatnak magukénak, külön „felelőségük”, hogy segítsék a kevésbé szerencsés és *még nem eléggé fejlett* népcsoportokat – hiszen, mondták, emberségük révén ők is megérdemelnék, hogy „mint emberek éljenek”. Ezért kérték hát fel a brit, illetve az amerikai gyarmati hivatalnokok az antropológia szakembereit arra, hogy ismereteket szolgáltatassanak azon népekről, akik az *ő irányításuk* alatt állnak mint gyarmati alattvalók. Valójában teljes mértékben jogosan gondolták, hogy illene tudniuk ezekről az emberekről egyet s mást, hiszen annyira „különböztek” mindentől, amit otthon megszokhattak – *másságuk* kiszámíthatatlanná és gyakran érthetlenné tette őket szemükben. Általában azonban az antropológusok már akkor sem igen tudtak közös nevezőt találni a hivatalnokokkal munkájuk során, gyakran még kompromisszumos megoldásokkal is hiába próbálkoztak (EMBER–EMBER 1977, 447). Az (egykori gyarmati) hivatalnokok szerint ugyanis az antropológusok egyrészt túl lassan dolgoztak, másrészt pedig beszámolóik „túl szakmaiak” voltak ahhoz, hogy hasznosnak bizonyuljanak. Ráadásul általában „túlzottan szimpatizáltak” a kérdéses népcsoporttal. Az antropológusok szemében viszont a hivatalnokok a környezetükkel mit sem törődő öncélú bürokraták voltak, akik kivitelezhetetlen ütemben akartak változásokat bevezetni, és irreális elképzeléseik voltak a várható eredményekről. Ezenkívül pedig valójában közömbösen s érzéketlenül viselkedtek azok iránt, akiket (amely népcsoportot) ez érintett. A gyarmatbirodalom központi szervei gyakran használták fel az antropológusok tudományos eredményeit arra, hogy megakadályozzák az adott népcsoportok így megismert céljainak elérését (KAPLAN–MANNERS 1971, 89).

Bár már jó ideje használták elméletben és gyakorlatban is, mégis a második világháború során vált igazán népszerűvé az antropológia meglátásainak és módszereinek *gyakorlati alkalmazása*, méghozzá az éppen aktuális politikai dilemmák tükrében. A második világháború alatt az Amerikai Egyesült Államokban antropológusok működtek közre a nemzeti öntudat erősítéséért, antropológusok segítettek a nép háború alatti közerkölcsének megalapozásában, vettek részt az étkezési szokások statisztikájának készítésében, adtak tanácsokat jegyrendszerek kidolgozásában stb. Leginkább mégis az vált szolgálatára az államnak, amikor kulturális adatokkal és magyarázatokkal látták el az amerikai hadsereget az aktuális ellenség szokásai, viselkedési mechanizmusaival kapcsolatban (reakciók, testbeszéd stb.), illetve amikor nyelvet tanítottak. Jelen voltak a (német, olasz, japán) hadifoglyokkal kapcsolatos kihallgatásokon, és tanácsokkal, javaslatokkal álltak elő az amerikai kormány nemzetközi kapcsolatait illetően. A nemzeti karaktertanulmányokat olyan nagy nevek végezték, mint Geoffrez Gorer, Margaret Mead és Ruth Benedict (FERRARO 1992, 43). A kormányon belüli szekció neve a következő volt: „Foreign Morale Analysis Division of the War Office’s Information Department” (A Háborús Ügyek Hivatala Információs Részlegének Külföldi Morál Elemző Csoportja). Az „Alkalmazott Antropológia Társaság” 1941-ben alakult meg a Harvard Egyetemen, egyben tudományos folyóiratuk, az „Applied Anthropology” megjelenésével együtt (FERRARO 1992, 43). A II. világháború hosszú éveit során az alkalmazott antropológia minden bizonyított sikere ellenére többek szemében kitörölhetetlen pejoratív mellékízt kapott; olyannyira, hogy a hidegháború éveit folyamán már a kémekkel vonták őket egy kalap alá. Az időszak alatt az antropológiához kapcsolódó negatív megítélést a tudományág a mai napig nem tudta kiheverni.

A háború után, az 1950-60-as években, újfent visszatért az antropológia mint tudományág az egyetemi előadótermekbe. Számottevően kevesebb állás állt ekkor a tudomány gyakorlati alkalmazásának (terepmunka) rendelkezésére, ráadásul a brit birodalom is jóval kisebb lett. Ekkor kezdték el kidolgozni és egyben nagy szigorral felülvizsgálni az alkalmazott antropológia terepmódszertanát. Dean és Whyte, Leighton, Adair, Parker és sokan mások nem győzték hangsúlyozni, hogy az antropológia alkalmazása milyen tagadhatatlanul nagy felelősséget von maga után (BENNETT 1996, 28), hiszen egész közösségek és népcsoportok sorsa függhet tőle. Kikötötték, hogy minden alkalmazott antropológusnak statisztikai felmérésekkel és tudományos alapon összeállított kérdőívvel kell szigorúan bizonyítania eredményei pontosságát és kutatásának megalapozottságát. Állandó kérdés maradt, vajon mennyire lehetséges, s ezért mennyire megkövetelhető ez a kitétel, illetve mennyire várható el az alkalmazott kutatást vezető antropológustól, hogy magába fojtja/elrejtse véleményét (hogy „szereinte” minek *kellene* történnie egy adott szituációban). Ha valaki már *részt vállalt* egy folyamatban, s annak *szerves részévé vált*, nehéz maradéktalanul kívülállónak maradni. Végül amit feltétlenül megkövetelendő kitételként könyveltek el, az a következő: ha már egyszer beleegyezett abba, hogy végigasszisztálja egy probléma megoldását, akkor vállaljon azért szakmai felelősséget, hogy a döntés egyöntetűen a közösségé lesz, az ő (mint antropológus) személyes álláspontjától függetlenül.

Ekkoriban (1950-60-as évek) váltak népszerűvé a különféle nemzetközi segélyakciók is. Számuk jelentősen megnövekedett (főleg az Egyesült Államokban), rendeltetésük pedig nagyrészt a harmadik világ ún. „hátrányos helyzetű” népcsoportjai felé irányult azzal a céllal, hogy az ottani életkörülményeken javítsanak. Gyakran fordult azonban elő, hogy nem, vagy nem csak az antropológia szakemberei voltak e progra-

mok végrehajtói. Ahogy a szükség épp megkívánta, alkalmaztak orvosokat, jogászokat, adminisztrátorokat, tanítókat stb. – akiket aztán esetleg továbbképeztek antropológiából. Többen végül jogosan tették fel a kérdést, hogy ezek az antropológusként alkalmazott szakemberek mennyire voltak valóban antropológusoknak nevezhetők? Voltak ezzel szemben programok, amelyekben együttesen alkalmaztak egy antropológust és egy szakmabelit (orvost, jogászt, mérnököt stb.) a megoldandó feladat jellegetől függően. Egy ilyen *multidiszciplináris* kutatás eredményeit s etikai vonzatait már jóval többen fogadták el a diszciplínán belül mind akkor, mind ma.

Azonban ezek a segélyprogramok általában nem voltak olyan humánusak vagy „emberbarátiak”, mint azt magukról hirdették. „Az ún. *fejlesztés* (development) nagyrészt egy felülről jövő, etnocentrikus és technokratikus hozzáállást tükrözött, ami az embereket és a kultúrákat mint absztrakciókat kezelte – mintha statisztikai adatok lettek volna, amiket fel-le lehetett mozgatni a „haladás” grafikonjain” (GRILLO 1997, 15). Lehet, hogy valóban *jobbá akarták tenni* a világot, azonban a világot csak a saját szemükkal voltak képesek látni, s ezt a szempontot meg se kérdőjelezték. Grillo így folytatja elemzését: „A fejlesztések szinte szükségszerűen mindig az imperializmust jelképezték és neokolonalista érdekeket képviseltek” (uo. 16).

Hogy mindig, az talán túlzás. Voltak azért akciók, amelyek figyelmet szenteltek az adott közösség véleményének, hiszen ahány segélyprogram annyi alkalmazott, s ezen alkalmazottak közül voltak, akik empátiával dolgoztak és olyan sikereket értek el, melyekre ma is büszkék volnánk. A segélyszervezetek többségét azonban (való igaz), még ma is sokan „szövevényes, önkényeskedő, és intervencionista” társaságnak bélyegzik, melyek „neoevolucionista ideológiát követve dolgoznak egy olyan képen, mely etnocentrikusan a Nyugatot mint egy tudományos, etikai és politikai modellt mutatja be” (MARSDEN 1994, 41). Pedig, folytatja Marsden, nem a helyiek a visszamara-dottak, hanem a nyugatiak gondosan előkészített programjai *nem megfelelőek*. A szaksargon álcája tökéletesen fedezi a félkész, féltudományos programokat (pl.: empow-ering, sustainable development, enabling, incorporating stb.) mondta Catherine Morgan, egy német szociálpolitikus, aki éppen Sri Lankán dolgozott egy segélyszervezet fejlesztési osztályán. Kiábrándultan nyilatkozta interjúm során: „A fejlesztők örülhetnek, ha semleges hatást érnek el munkásságukkal, és nem teszik rosszabbá a helyzetet annál, mint akkor volt, amikor megérkeztek. Frusztráltak és csalódottan szoktak visszatérni, hogy ők hiába voltak ott akár egy évet is, hiába dolgoztak úgy, ahogy ők azt a legjobbnak látták, mintha semmit sem ért volna a munkájuk. És ez valóban, gyakran így is van. Sokan a helybeliek közül csak azt képesek látni benne, hogy osztogasson ajándékokat, esetleg pénzt... azt elvárják az embertől. Vagy csak ezt a szerepet tudják elképzelni róla? Ezeket a kutatókat pedig igen jól megfizetik azért, hogy ott dolgozzanak. Általában luxus házakban (ha van ilyen az adott település közelében) laknak és még külön terepjárót is kapnak a munkájukhoz. Vannak többen, akik csak ezért csinálják az egészet. Hisz nem rossz munka, hm?”¹ Kétségtelen, hogy bármely óriás segélyszervezet álljon is mögöttük, amíg a kutatók felsőbbrendűnek érzik magukat a helyiekkel szemben, és úgy gondolják, hogy „azok nem értenek semmihez”, addig nem fogják soha az emberek őszinte bizalmát, még kevésbé hitüket megnyerni maguknak.

1969 körül történt, hogy az alkalmazott antropológia szerepét és feladatait *Sol Tax* és *Allan Holmberg* sajátos módon átértelmezték. Sol Taxnak az Iowa állami Fox indián

¹ Saját jegyzet, interjú: Chitral, Pakisztán.

rezervátumban végzett, több éven át tartó kutatása során kidolgozott sajátos *módszertana* önmagában kapta meg az *akcióantropológia* nevet. Tax mindennél jobban hangsúlyozta azt a felelősséget, mely szerepéhez, mint antropológushoz, fűzte: ő – mint mondotta – *csupán megpróbált eleget tenni kötelességének* a terepen, mely kötelességtudat aztán arra vezérelte, hogy megpróbálja *tenni* (is) valamit indiánjaiért (Tax 1975, 172). Tax az indiánokat *kollegáinak* hívta mondván, hogy ő nem csupán *őérettük*, hanem *velük együtt* dolgozik azon az adott problémán, melyre megoldást kell találniuk. Tax az évek során számos innovációt vezetett be a Fox rezervátumban: felnőtt oktatási programokat, műhelyeket a helyi kézművesség fenntartása érdekében, ösztöndíjakat fiataloknak. Célja azonban mindenekelőtt az volt, hogy önbizalmat tápláljon a helyiekbe (i. m. 253), s elhitesse velük, hogy megváltozott környezetük ellenére is képesek életüket irányítani. Fáradhatatlanul bízta őket, hogy merjenek új gondolatokkal s ötletekkel kísérletezni, hogy új értékeket fedezzenek fel a régiek mellett, de nem feltétlen a régiekkel szemben. Allan Holmberg ezzel majdnem egyidejű kezdeményezése a „Vicos Project” (FERRARO 1992, 45) név alatt futott s egy 5 éves kísérleti program volt, ahol Holmberg perui *parasztemberekkel dolgozott együtt* azon, hogy terméketlen földeket újra termőfölddé alakítsanak át. A projekt lényege, Taxéhoz hasonlóan, a helyi farmerek bevonása volt abba a kooperatív munkába, mely végül alkalmazott antropológusok, mezőgazdaság-technikai szakemberek és a helyi adminisztrátorok közt alakult ki. Holmberg nem utolsósorban új technológiát ismertető oktatási és mezőgazdasági programokat is szervezett. A helyiek gyanakvása lassan oszlott el, a végén azonban már ők maguk kezdeményeztek további újításokat és fejlesztéseket, szerveztek gyűléseket, s vállalták *önként* terveik megvalósítását. Tax soha nem értette, s többször fel is tette a kérdést, hogy mialatt az etnográfia megőrökítik, vagy éppen rekonstruálják törzsi kultúrák egészét, vajon miért nem kérdezi meg senki, hogy a „tanulmányozott” ember merre tart, hogy vajon mit szeretne elérni az életben, vagy miként látja jövőjét? „Hát az antropológus kollégákat nem érdekelte, hogy adatközlőjük és tanulmányozott népük mit vár a holnaptól, hogy vajon mitől tart, s milyen célokat tűzött ki abban a bizonytalanságban, mely körülveszi?” (Tax 1978, 8.) 1964-ben, a *Horizons of Anthropology*-ban Tax végül megfogalmazta azt a kérdést, hogy miért is nem vált külön diszciplínává az antropológia szakterületén belül a tudomány *gyakorlati alkalmazása* („*practising anthropology*”), ahol nem csupán a dokumentáció, hanem a tenni akarás, az *akció* a cél (Tax 1964, 248–258). Tax azt vallotta: egy antropológus alapvető felelőssége hozzásegíteni az adott közösséget ahhoz, hogy tegyenek is valamit már csupán problémáik megoldásáért. Hozzátette továbbá, hogy az effajta akció nem csupán tudomány, de művészet is egyben: az emberekkel és a szituációkkal való bánás művészet. „Nem csupán elmélet és módszertan, hanem megfelelő tapasztalat és művészi érzék is szükséges egy ilyen feladat sikeres elvégzéséhez.” (Tax 1975, 515.) A végeredmény pedig nem csak a közösség múltjától és jelenjétől fog függeni, hanem magának az antropológusnak a személyiségétől is – az ő akaratától, félelmeitől s reményeitől. Talán el lehet mondani, hogy korábban is a *tenni akarás* volt a cél az alkalmazott antropológia művelői közt, ill. „segélyakcióik” során. Az akcióantropológia leginkább áttörő újítása az a szemlélet volt, hogy egyenrangúnak tekintette a törzsbélieket és nem *felülről*, az akkoriban oly jellemző felsőbbrendű attitűddel közelítette meg az adott feladatot.

Az 1960-70-es évek imperializmust és gyarmatosítást ellenző légrétege az antropológiát inkább a sokat vitatott probléma részének, mint megoldásának tekintette (BENNETT

1996, 24). Többen érveltek azzal, miszerint épp ideje volna, hogy az antropológusok elfogadják: tudományuk nem más, mint a nyugati civilizáció terméke, és hogy pont a nyugat felelős a harmadik világ népeinek elnyomásáért és kizsákmányolásáért. Ebből következett az a gondolat, hogy az antropológusoknak épp ez ellen kellene segíteni a népeket s nem ennek érdekében dolgozniuk, hiszen ők elvileg a tanulmányozott népcsoport oldalán állnak, ezért elsősorban önekik tartoznak „hűséggel”. Az 1980-90-es években lassan kezdtek betelni az egyetemek antropológiát oktató állásai. További munkalehetőség a nemzetközi szervezeteknél akadt, melyek pedig egyre nagyobb mértékben vették igénybe, illetve támogatták az alkalmazott/akcióantropológiát. A legjelentősebbek (nemzetközileg) ezek közül: a World Bank, a World Health Organization, a UNESCO, a UNICEF, a Ford Foundation, illetve a U. S. Agency for International Development. S ekkor felmerül az a gondolat, hogy amennyiben globális nagyságú szervezetek/intézmények tartják kézben egy alkalmazott jellegű antropológiai kutatás irányelveit, akkor az valójában nem sokban különbözik az egykori gyarmati adminisztratív hatalmaktól.

Az elmúlt pár évtized során tehát újra és újra bebizonyosodott az antropológiában, hogy *egy közösség aktuális kérdései megoldásának* nagyobb, vagy legalább akkora figyelmet kellene szentelni, mint kulturális szokásaik etnográfiai dokumentációjának – nem mintha azok nem számítanának, de féltő, ha a jelennel nem kezdünk valamit, az hamarosan eltűnhet s nem lesz, amit etnográfiailag feltárjunk és lejegyezzünk. Ez a változás törvénye, melyet még a legromantikusabb lelkületű kutatók is kénytelenek elfogadni – ma már igen elenyésző azon vadon élő törzsek száma, kik még soha nem hallottak repülőgépről vagy televízióról. Mára az alkalmazott antropológiának („applied anthropology”) 16 válfaja közül választhat az egyetemista (POTTIER 1997, 22). Ezek közül a leggyakoribbak: a fentebb már részletesen ismertetett akcióantropológia („action anthropology”), a helyenként már említett fejlesztés antropológia („development anthropology”), a gyakorlati antropológia („practical anthropology”) és a jogi antropológia („advocacy anthropology”). Az alkalmazott antropológia módszereinek és eredményeinek vizsgálatát leginkább az esettanulmányokból lehet megismerni; az új helyzetek új megoldásokat és megközelítéseket követelnek maguknak, melyek magát a diszciplínát is folyamatosan bővítik, gazdagítják. Sajnos nem készült még olyan általános adatbázis, mely a világon a legsikeresebb alkalmazott/akcióantropológiai kutatásokat magába foglalná, pedig létrehozása igen hasznos volna. Arról sem készítek még pontos statisztikai felméréseket, hogy mégis hány antropológust alkalmaznak szerte a világon, sem arról, hogy statisztikailag alátámasztva, a szakma mely ágazatai a legnépszerűbbek, legkeresettebbek.

AZ ALKALMAZOTT ANTROPOLÓGIA MÓDSZERTANA

Az alkalmazott antropológia lényegében véve nem más, mint a kulturális antropológia elméletének, módszertanának és holisztikus látásmódjának gyakorlati alkalmazása egy adott közösség társadalmi, politikai, gazdasági vagy technikai problémáinak megoldása során (FERRARO 1992, 37).

Az antropológust (a legjellegzetesebb esetekben) *alkalmazhatják*:

- az adott ország kormánya vagy a régió (ahol kutat) önkormányzata; irányelvei kialakításához szükséges kulturális vagy társadalmi adatgyűjtés céljából;

- egy tervezett vagy már véghezvitt projekt, netán vállalkozás vezetői azért, hogy felmérje az adott közösség miként viszonyul/viszonyult/viszonyulna változtatásaihoz az adott környezetben;
- egy segélyakció vagy önkormányzati program megtervezőjeként, kiegészítő munkatársaként, netán elemzőjeként: hogy felmérje, mire volna legnagyobb szüksége egy adott népcsoportnak, vagy hogy hajlandóak volnának-e együttműködni a helyi szervezetekkel valamely kérdéses ügyben;
- tréningek során, akár a helyiek taníttatása vagy az adott ország szervei, vállalatainak emberei munkájához szükséges helyi ismeretek gyarapítása céljából;
- mint jogászt, hogy politikailag képviseljen egy közösséget, vagy hogy ő legyen az összekötő szál, illetve kapcsolattartó az adott népcsoport és a központi szervezet/ bíróság/hatalmat kezükben tartó vállalkozók közt (FERRARO 1992, 40).

Az alkalmazott antropológus terepmunkájának kifejezett célja, hogy *asszisztáljon* a közösség életében bekövetkező változás létrejöttében, vagy akár ő legyen az, aki ezt *propagálja*.

Tipikus feladatai közé tartoznak:

- mezőgazdasági újítások (akár új termény vagy technika bevezetése);
- étkezési szokások reformálása (hogy a nyugati mérce szerint „egészségesebb”, magasabb tápértékű ételeket fogyasszanak hagyományos „egyhangú”-nak ítélt kosztjuk helyett);
- az általános higiénia magasabb szintre emelése;
- fogamzásgátlás;
- víztisztítás;
- az egészségügyi ellátás javítása;
- építkezési tanácsadás, új épületek felhúzása, közösségi házak renoválása;
- elektromosság bevezetése;
- nyilvános helyiségek építése; oktatás.

Az ilyen projektek általában gondosan (vagy kevésbé gondosan) felmért, jelentésekben összefoglalt tényeken alapszanak – ami önmagában még nem volna baj. A probléma gyakran inkább a motiváció: az embereket, akikkel „jót szeretnének tenni”, nem mindig kérdezik meg, hogy vajon kívánják-e ezeknek az újdonságoknak a bevezetését vagy sem. (Ennek hiányában pedig igazán nem hibáztathatják őket, ha végül nem használgák újdonságaikat, *miután* az ún. reformerek eltávoztak). Sokan, az alkalmazott antropológusok közül, tartózkodnak attól, hogy „alkalmazott antropológusnak” nevezzék magukat, és inkább használgák a „pszichológiai antropológia”, „jogi antropológia”, „nevelés antropológia” stb. definíciókat szakterületük megnevezésekor. Ezt nagyrészt az alkalmazott antropológia gyakran vitatott módszertana eredményezi, valahol viszont szakmailag is érthető – hiszen kevés elméleti antropológiát lehet a szó szoros értelmében *alkalmazni*, mondja Sol Tax egy előadásában (Tax 1964). Ami végül *alkalmazásra kerül*, az az egyetlen falain kívül történik: már egy, szinte az elmélettől távol álló, szó szerint „gyakorlati” szakmaként.

Ha megszerzik rá a megfelelő anyagi fedezetet, az alkalmazott antropológiai kutatás három fázisból (DIESING 1991) szokott állni. Az elsőben azt kutatják, mire van *szükség*, mit lehet, illetve mit kéne tenni. Másodszorra már kész tervvel érkeznek, és meg is kísérik azt véghez vinni. A harmadszori látogatás pusztán ellenőrző jellegű: azt vizs-

gálja, mennyire volt hosszú távú a választott és megvalósított megoldás, mennyire bizonyult hasznosnak, mennyire oldotta meg a problémát, érte el célját.² Jogosan kritizálnak alkalmazott antropológusokat, amikor szakmai vagy/és erkölcsi meggyőződésük ellenére is véghez viszik a tervezett újítást, mert szerződést kötöttek alkalmazójukkal – még ha a közösség nem is igényli, vagy kifejezetten ellenzi újításuk bevezetését. Az a tény, hogy őket „szerződötték”, még nem jelenti azt, hogy nem tehetnek másként, ha erkölcsük vagy érzelmi intelligenciájuk mást sugall.

Ezzel szemben az akcióantropológiában a probléma meghatározása és megoldásának megtalálása az érdekelt közösséggel *közösen* történik – nem tőlük elszigetelten, és nem egy tőlük különálló egyén/egyének által.

AZ AKCIÓANTROPOLÓGIA MÓDSZERTANA

Míg az alkalmazott antropológia kutatóját lényegében *alkalmazzák*, az akcióantropológus *önként* látogat el a közösséghez és dönt úgy, hogy lépéseket tesz egy probléma megoldásáért, vagy képviseli őket felsőbb szervek előtt. Az adott probléma megoldásában a közösséggel *együtt*, és elsősorban az ő érdekeiket szem előtt tartva próbál eljárni. Igyekszik a közösség elé tárni a lehetséges megoldásokat (egyszerre lokális, regionális, nemzeti és globális kontextusban) (TAX 1975, 438) azoknak minden előre látható (pozitív és negatív) következményeivel együtt, és engedi, sőt, hangsúlyozza, hogy ők maguk döntsenek, legyen az övék a feladat, ahogyan a probléma is az övék. Ne érezzék úgy, hogy valamiféle idegenek váratlanul megjelentek, majd csináltak valamit, ami „szerintük jót tesz”, aztán elmentek – ahogyan az a különféle segélyszolgálatokra és akciókra oly jellemző volt az elmúlt évtizedekben. Az akcióantropológia alappillérei közé tartozik az elv, miszerint akkor lesz valami hosszú távú és válik igazán a közösség hasznára, ha az érintetteket kezdettől fogva bevonják az adott feladat tervezésébe s annak kivitelezésébe. Hiszen ekkor kerül csak az emberek kezébe az a gyakorlati és elméleti szaktudás, melynek segítségével önállóan tudják majd folytatni azt, amit elkezdtek. Ez a fajta „bevonódás” akadályozhatja csak meg azt, hogy a probléma újra visszatérjen; csak ez vértézi fel őket azzal, hogy a továbbiakban esetleg felmerülő akadályokat önállóan oldhassák meg. Ennek a megközelítésnek/módszernek a lehetséges alkalmazását és működőképességét nem olyan régen kezdték csak hivatalosan is elismerni (MARSDEN 1994, 31). Az a gondolat, hogy a „helyiekkel együtt” is lehet eredményeket elérni – sőt, hogy talán úgy lehet *igazán* eredményre jutni –, sokáig idegen volt az antropológia *alkalmazása során*. Annak lehetősége, hogy rossz döntést is hozhat a közösség, természetesen fennáll – a kérdés pedig, hogy ez kinek volt a hibája, vagy hogy kié ekkor a felelősség, óhatatlanul felmerül. Előre ritkán látható, vajon lesz-e annyi összetartó ereje az embereknek egy ilyen krízis esetén, hogy visszatérjenek kiindulópontjukhoz, újra átgondolják a kérdést, s egy új irányban induljanak el – hogy egyáltalán elinduljanak egy kudarc után bármely más irányba? Nem vonják-e felelősségre az antropológust, hogy ugyan miért nem szölt nekik, ő csak tudhatta volna? S ha az antropológus már nincs a faluban vagy településen, vajon egyedül is képesek lesznek-e egy újabb döntésre? Ezekre a kérdésekre nincs egyetemes válasz. Ez min-

² Idegen szakterminussokkal élve, a folyamat: selection of policy direction; determining the best mix of programs, services, projects to carry out; program planning; intervention strategies; decision-making activities; implementation; assessment (WULF–FISKE 1987, 7).

den esetben az adott közösségtől és az adott szituációtól függ. Asszisztálni, tanácsot adni, megfelelő körülményeket teremteni csak akkor lehet, ha az ember éppen *ott van* – és nem lehet mindig ott. Ezért is fontos, hogy miután elmegy, olyan helyzetet hagyjon maga után, ahol őrá már nincs „elengedhetetlenül” szükség. Történjen bármi: az emberek önállóan és maguktól, akármilyen helyzetben képesek legyenek megállni a helyüket. Ehhez pedig nem kell más, mint erős, közös öntudat, a cél pontos ismerete, az elérés minden lehetséges lépcsőfokainak részletes feltérképezettsége, s esetleg némi szakértelem (amit szükség esetén meg lehet tanítani).

Mint az már korábban elhangzott, az akcióantropológus meghatározó jellegzetesége, hogy ő *egyenlő* félként kezeli a közösség minden tagját: hogy szerepét nem mint „segítő”, hanem inkább mint „társ” szeretné kialakítani. Ezáltal csökken közte és a helyiek közt a távolság is, mely a kutatás során tovább segíti a kommunikációt, redukálja a félreértések lehetőségét, nem utolsósorban pedig meghittebb légkört teremt, mint a *nagy fehér kutató* és a *naiv, tudatlan őslakos* sémája (mely szerepet egyébként gyakran a közösség maga húzza rá a kutatóra, egyszerű megszokásból, s amit, nincs mese, tudni kell „lefegyverezni”).

Jellegzetessége továbbá az akcióantropológia megközelítésének az, hogy a feladat saját erőből történő megoldása az embereket általában büszkeséggel tölti el, hisz saját szemükkel látják, hogy *képesek voltak tenni* valamit helyzetük érdekében. Ez erősíti a közösség önértékelését, s összetartó erővel ruhazza fel őket. Ha sikereiket önmaguknak könyvelhetik el, akkor tudják majd értékelni is azokat, s nem fogják elfelejteni, milyen erőfeszítésbe került, hiszen a saját bőrükön tapasztalhatták. Ha semmi közülük nem volt például egy szeméttégető kiépítéséhez, és az „csak úgy ingyen” egyszer csak ott termett, nem képvisel értéket a szemükben, és nem fogják érteni, miért is volna oly fontos nekik annak használata. Ilyenkor nem kell hozzá két év, és már ott rozsdásodik a tákolmány, még ha egyszer-egyszer használták is.³ Könnyen lehet az is, hogy egy nap elromlott, s utána nem tudták többet használni, mivel nem tanították meg elég alaposan nekik, hogyan kell szükség esetén megjavítani. Sajnos tipikusnak mondható, hogy ezután hiába hívják az illetékes szervezetet: arra az adott projektre több pénz nem áll rendelkezésükre (vagy nem tudtak/nem is próbáltak szerezni többet). Ebből sajnos egyenesen következik, hogy nem is küldenek senkit a probléma további orvoslására.

Az akcióantropológus alkalmazott kollégájával szemben *nem* tartozik elszámolással munkaadójának, nem fogják megszabni neki, meddig dolgozhat egy adott projekten – azonban nem is kap fizetést a munkájáért. Alapítványi pénzekből vagy ösztöndíjakból, elenyésző esetekben pedig saját zsebből fedezi kutatásainak költségeit. (Szükséges ehhez azonban, hogy az érintett közösséggel már *legyenek* kapcsolatai, s elmondhassa magáról, hogy a helyiek *hajlandóságot mutattak* vele együtt dolgozni a kérdéses témán. Máskülönben egyszerűen nem jogos – még ha sokan teszik is – előre pénzt felvenni alapítványoktól egy olyan munkához, ami talán meg sem valósul, hiszen az érintett felek hozzáállását előre nem lehet kiszámítani (CLIFTON–JOHNSON 1974, 467). „Megfelelő szervezéssel, elhatározással, valamint koncentrált cselekvéssel (akcióval) bármit el lehet érni” – mondják többen a szakma képviselői közül, függetlenségük védelmében (BENNETT 1996. 35). A szinte mindent eltűrő kintárs nélkül azonban felesleges is az antropológusnak elindulnia otthonról. Az akcióantropológia

³ Példa: saját, interjúk során készített jegyzet, Pakisztánból.

esetében nincs az a kutatás, mely csupán addig tartana, mint azt először vagy akár másodszer eltervezi az ember. Az elszánt elkötelezettség pedig egyenesen megkövetelendő, mivel itt nem csupán számok, tárgyak vagy üzletek forognak kockán, hanem emberek sorsai – akár egy egész közösség és kultúrájának alakulása. Ezt elkezdni s aztán félbehagyni nem lehet, emberek belénk vetett bizalmát félvállról venni nem csak felelőtlenség, hanem égbekiáltó bűn.

Az IDAC (Institut d'Action Culturelle)⁴ mindig is támogatta az ún. *action research* programokat. Kiadványában, a *The Militant Observer*-ben röviden össze is foglalja, hogy „az akcióantropológusok mind szakmai, s szakmán kívüli képességeiket kísérlik meg hasznosítani az emberiség szolgálatában, egy jobb világ reményében”(SEVILLAS-CASAS 1976, 490). Majdnem mindig önzetlen és felmérhetetlen munkát követel meg egy ilyen elkötelezettség, melynek szinte soha nem szakad vége. A felelősség, s vele a munka csak egyre nő, egyre nagyobb szükség lesz rugalmasságra. Arról a kihívásról s feladról is szól a kiadvány továbbá, hogy csak interdiszciplinárisan gondolkodva és cselekedve lehet leginkább sikereket elérni (i. m.) az akcióantropológia területén, a feladat összetettsége miatt. Hangsúlyt helyez továbbá a következetesség és a kiválasztott irány megtartásának fontosságára, valamint arra a lehetőségre, hogy még ha a világot nem is válthatjuk meg, annak egyes igazságtalanságait s jogtalanságait talán helyrehozhatjuk ha kitartóan és hozzáértőkként harcolunk. A 8. Szociológiai Világkongresszuson, 1974. augusztusában (i. m. 493), az egyik központi kérdés az akcióantropológiát illetően a következő volt: „Megfigyelők, vagy résztvevők?” („Observers or Participants?”) Lehetnek-e emberek egyszerre mindkettők? Többen *aktivistának* nevezték az akcióantropológusokat, amely megint egy újabb kategóriába sorolja őket. Kérdés, mennyire radikális ez a kategória, illetve az egyes akció antropológusok mennyire teszik azzá? A határokat ki, s hol húzza meg, valamint elképzelhető-e, hogy a túlzott radikalizmus már inkább rosszat tesz a közösségnek (pl. a kormány szemében), s ha igen, ez végül kinek a felelőssége? A többtagú s több szakterületű, akár több nemzetiségű kutatócsoportok nagyrészt ezért is hasznosak: nagyobb és sokrétűbb az öncenzúrájuk, mint amikor valaki egyes egyedül indul neki a többéves kihívásnak. A szakszerűtlen, s az objektivitást elhanyagoló, forró fejű forradalmi tevékenység ritkán vezetett sikerhez, mégis többen tettek rá kísérleteket szerte a világon az elmúlt évtizedek folyamán – többségében nem szakmabeliek, inkább „önválasztottak”.

Az állandó kérdések: milyen konkrét eredményeket mutathat fel valaki munkája végzetével, s milyen rövid, illetve hosszú távú következményei voltak ezeknek az eredményeknek? Pontosan hol s miképpen alkalmazta az antropológiát tevékenysége során? Bármilyen legyen is a válasz ezekre a kérdésekre, Robert M. Wulff jogosan mondta szerkesztői bevezetőjében: „Egy diploma megszerzésétől még nem válik valaki antropológussá. A következetes kitartás és elkötelezettség teszi, hogy antropológussá fejlődjék valaki” (WULFF–FISKE 1987).

⁴ 27. Chemin des Crêtes, 1218 Grand Saconnex, Geneva, Switzerland, 1971 óta működik.

ETIKA ÉS KRITIKA

A szakmabeli kollégák elsősorban az alkalmazott antropológia művelőinek etikai kódexét vonták kétségbe, illetve támadták. Hogyan tarthatja be az antropológián belül megkövetelt kulturális relativizmus szabályait valaki, miközben tanácsokat és javaslatokat osztogat, s netán még lépéseket is tesz afelé, *ahogy véleménye szerint* egy adott népcsoportnak életén, szokásain változtatni kéne? Emiatt az antropológia túlnyomó része nem hogy indokolatlannak, de kifejezetten felháborítóknak és szakma-, ha nem is törvényellenesnek minősítette azokat az antropológusokat, akik a gyakorlatban is alkalmazták kutatói szerepüket, antropológiai módszereiket. Csupán az elmúlt kb. tizenöt évben kezdték el másfelől is szemlélni a gyakorlati antropológia hasznát. Bírálata ma már nem olyan szigorú, sőt, előfordul, kifejezetten elismerő vélekedés is. Hogy a végző ítélet végül a pozitív vagy negatív irányba dől el, attól függ, hogy az eredményesség (ha egyáltalán született bármiféle eredmény) mennyire hosszú távú, hogy az érintett emberek mennyire lelkesek, mennyire támogatják a kezdeményezést, és milyen mértékben vesznek részt benne, illetve hogy szokásaik mennyire szenvedtek változást vagy kerültek háttérbe az újonnan bevezetett dolgok fényében.

PROBLÉMÁS KÍSÉRLETEK

Gyakran előfordul, hogy nem úgy sikerülnek a dolgok, ahogy azt a kutatás/akció előtt tervezték. Az alkalmazott antropológiai esettanulmányok nagyobb százalékban tanúsodnak sikertelen vagy félig sikeres próbálkozásokról, és ezt a statisztikát senki sem tagadja. Mindig akadnak „előre nem látható” akadályok, váratlan következmények, az emberi reakciók pedig gyakran kiszámíthatatlanok. A megfelelő alaposság, empátia vagy türelem pedig épp a kutatókból hiányzik néha. Ha az érintett népek nem érzik magukénak a feladatot, a kutatócsoport távozása után leállnak mindennel – feltéve, hogy egyáltalán *hajlandóak* voltak részben együttműködni. De gyakran még az sem biztos, hogy *értették* azt, amiről szó volt. Ilyenkor az emberek csak bólogatnak, s nem merik bevallani, hogy nem értik a magyarázatot (mely nem egyszer olyan terminusokat használ, ami idegen számukra, s egyszerű definiálása még nem fogja velük megismertetni); de az is lehet, hogy oda sem figyelnek az „előadásra” mert épp máson jár az eszük (pl. hogy vajon ki vigyázhat most az állatokra, amíg ők itt vesztegetik az idejüket?!). Vagy egész egyszerűen nem bíznak az idegekben. A helyiek megfelelő attitűdje nélkül nagyrészt felesleges minden erőfeszítés (NIEHOFF 1966, 255–267) – ha éppen nem vezet káros következményekhez is. Számtalan olyan esetről tudni, ahol a külső beavatkozás több kárt okozott, mint jót. Nem rossz szándékból, hanem inkább a körültekintő és alapos kutatás hiányában. Etnocentrizmusuktól vezérelve, mikor a kutatók el sem gondolták azon: talán mégsem az a legjobb a közösség tagjainak, ami nekik jónak számít saját társadalmukban; vagy amikor fél munkát végeznek, mint például a következő eset során. Nyugat Afrikában egy falu közösségéhez látogattak el kutatók azért, mert hallották, hogy az ott élő terhes asszonyok állapotukat tekintve nem véve, kijárnak a földekre dolgozni. Ezt orvosi indíttatástól vezérelve szó szerint *megtiltották* nekik, mely közben megkísérelték elmagyarázni ennek veszélyeit is. Arra azonban már nem futotta a figyelmükből, hogy miközben a terhes asszonyok nap-hosszat „pihennek és vigyáznak magukra” és szinte semmi mozgást nem végeznek,

ennek következtében sokkal inkább válnak veszélyeztetett terhekké, mint annak előtte (EMBER–EMBER 1977, 451). Másik példa. Az egykori Rodéziában a helyiek egyáltalán nem voltak tudatában annak, hogy ki vannak téve a *tuberkolózis* veszélyének. Európából érkezett egészségügyesek úgy igyekeztek megértetni velük, hogy a tuberkolózis egy létező és igen veszélyes betegség, hogy azt egy ragadozó krokodillal személyesítették meg posztereiken – mivel a krokodil a helybeliek leghalálosabb ellensége volt. Azonban ez a gyakorlati „azonosítása” a tuberkolózisnak nem egészen úgy működött, mint azt ők elképzelték. Ezentúl a helyiek *csak még jobban kezdtek félni* a krokodiloktól, hisz most kiderült, hogy van egy veszélyes betegség is, aminek ők az okozói. A poszterek egyáltalában nem győzték meg őket arról, hogy menjenek el kivizsgálásra a helyi klinikára, vagy hogy küldjék el gyermekeiket azok egészsége érdekében. (De még a nyugati világban is előfordulnak hasonló esetek. Egy angol vállalat, például, szeretne volna elérni, hogy termékét – valamely ételfélét – az elitebb fogyasztói réteg is előszeretettel vásárolja. Ezért olyan reklámot terveztek, ahol az ételt egy gyertyákkal megvilágított asztalon helyezték el, ezzel arra akarván utalni, hogy az leginkább elegáns környezetbe illő. Azonban ezt Északnyugat-Angliában úgy értelmezték, hogy munkásosztálybeli háztartáshoz tartozik – *magától értetődő módon feltételezván*, hogy a család nem volt képes kifizetni a villanyszámlát, amit ennek következtében kikapcsoltak, és ezért volt gyertyákra szükség az ebédlő megvilágításához).

A probléma és minden lehetséges következményének kivizsgálása után ritkán merik kijelenteni, hogy a tervbe vett lépés talán nem éri meg a befektetett energiát, hogy több negatív, mint kedvező eredményekkel kecsegtet. Egy program eredményességének *ellenőrzése* pedig hasonlóképp nem jellemző. Ritkán térnek vissza a szakemberek vagy alkalmazott kutatók a helyszínre, hogy ellenőrizzék, valóban működött-e hosszú távon is az, amit annak idején maguk után hagytak, netán sikeresnek könyvelték el. Gyakran azért nem történik meg az effajta ellenőrzés, mert a program költségvetése általában véges, s *utána* már nincs, aki finanszírozás nélkül megtenné ezeket az amúgy igen lényeges lépéseket. Álljon itt illusztrációként pár példa. Egy venezuelai egészségügyi kampány során például az anyák visszautasították, hogy tejporból készült tejjel táplálják csecsemőiket. Pszichológiailag gátolta őket ennek elfogadásában az, hogy fenyegetve érezték anyai szerepüket (FOSTER 1962, 8–9). Számtalan módon, s különböző okokból utasíthatják el emberek a nyugati orvoslás módszereit. A dél-afrikai Zulu törzsnél egy apa nem engedte meg, hogy súlyosan beteg (tüdővészben szenvedő) lányát kórházba vigyék kivizsgálni, mert ezáltal beismerte volna, hogy lánya veszélyt jelent a közösségre nézve, s ha kiderül, hogy terjeszti a kórt, boszorkánynak kiáltanák ki (PAUL 1955). Van (például Korea és Mexikó egyes részein, illetve a navajo indiánok közt), ahol csak akkor részesülhet a család egy tagja orvosi kezelésben, ha abba a család minden tagja – vagy legalábbis azok, akik autoritással rendelkeznek – beleegyezett. Ez persze nem kevés szervezést követel meg, ami viszont időigényes, s mire a döntés végül megszületik, gyakran már késő (NIEHOFF 1966, 106–107). Az orvosláson túl talán érdemes említeni még néhány példát a mezőgazdasági fejlesztések elutasításáról is. Spanyol-amerikai farmerek az Egyesült Államokbeli Arizonában például azért utasították vissza az új és „egészségesebbnek” titulált kukoricát, s tértek vissza a hagyományoshoz, mert feleségeik szerint az új kukoricát nehéz volt a tortillákba őrölni, no meg szerintük nem is volt olyan finom, mint a régi – amihez persze az évszázadok során hozzászoktak (ARENSBERG–NIEHOFF 1964, 80). A kolumbiai kormány egyszer gyümölcsfákat „ajándékozott” a farmereknek, hogy növelje gyümölcs-

termelésüket. Érdekes módon ezt a lehetőséget nem használták ki a farmerek, sőt, a gyümölcsfák ott pusztultak el, mert senki nem gondozta őket. Lassan rájöttek, hogy amennyiben ingyen kapnak valamit az emberek, azt értékelni sem fogják, azt gondolván: „biztos nem sokat ér, ha csak úgy odadobják nekünk”. Ezek után a kolumbiai kormány megkísérelt kisebb összeget kérni a farmerektől minden egyes gyümölcsfáért. Nem tellett bele sok idő, és azok virágozni kezdtek, gyümölcsüket a piacokon árulták, sőt, a farmerek a végén már versenyt űztek abból, hogy kinek van több gyümölcsfája (NIEHOFF 1966, 122–123). Álljon itt végül még egy pozitív példa, amikor a kutatók visszatértek a helyszínre és segítettek megoldani a munkájukból fakadó, majdnem hogy végzetes következményeket. Szudánban, Gezira régiójában, a mezőgazdasági termelés soha nem volt kielégítő megfelelő víz hiányában. Bevezettek hát egy öntöző programot, mely jelentősen növelte a helyiek termésének mennyiségét. Az emberek határozottan örültek neki: úgy érezték, egy csapásra meggazdagodtak, és lelki szemeik előtt már meg is jelent gyermekeik virágzó jövője. Azonban váratlan egészségügyi következményei lettek egy idő után ennek a lépésnek: a víz jelentősen megnövekedett használata folytán egy bilharziasis nevű parazita kezdte rohamszerűen legyengíteni az embereket. Az öntözőcsatornák kiépítése és használata *előtt* igen ritkák voltak az ebből fakadó betegségek, utána azonban a gyerekek 80%-át fertőzöttnek találták, a jelentősebb mennyiségű víz ugyanis nagyobb szaporodási területet jelentett a kór hordozóinak. Ezenkívül sokkal többen is dolgoztak víz közelében, mint annak előtte, akik aztán terjesztették tovább a betegséget közvetlen környezetükben. Mikor értesítették a szakembereket, azok azonnal visszatértek, és beszüntették az öntöző programot egészen addig, míg a kort hordozó és terjesztő csigákat véglegesen ki nem irtották a vízből.

Az akcióantropológus már az első naptól kezdve a helyiekkel *együtt* dolgozik valamin, nem csupán a helyiek „számára” végzi munkáját, azoktól elszigetelve. Persze attól még előfordulhat (s elő is fordul), hogy elhanyagolja feladatait és kiderül, annyira nem is volt fontos neki, mint gondolta – ez felelőtlen és elítélendő viselkedés, ugyanis ha ez a helyzet (ami önmagában még nem bűn), legalább megpróbálhatna valakit a maga helyére találni, hogy az emberek, akik számítanak rá, ne csalódjanak, és legfőképp ne várjanak hiába. Elképzelhető azonban az is, hogy egyszerűen nem lesz alkalma az antropológusnak többet visszatérni, mert nem tud további támogatást vagy engedélyeket szerezni, családijával történik valami, ami helyhez köti vagy netán az adott helyszínen hosszú háború tör ki. Ami mégis reményt keltő lehet mindezek ellenére, hogy amennyiben sikerült megnyernie a helyiek bizalmát és *velük együtt* dolgoznia, akkor könnyen lehet, hogy azok az ő távollétében is folytatni fogják megkezdett munkájukat – ami ezáltal nem vész el.

FELELŐSSÉG, SZÁMONKÉRÉS

Mind az alkalmazott, mind az akcióantropológus, amint a terepre lép és neki kezd egy feladat végrehajtásához, *felelősséget vállal* tetteiért, és felelősséggel tartozik a közösségért, akiknek/akkal dolgozik. Ezenkívül, mint szakemberek tartoznak diszciplínájuknak azzal, hogy etikusán és tudományosan végezzék el munkájukat, illetve eredményeikről hiteles beszámolót készítsenek és előadásokat tartsanak. Egyes esetekben kormányuknak is tartozhatnak azzal, hogy nem viselkednek helytelen módon az adott területen, főleg, ha speciális engedélyt kell kérniük ahhoz, hogy oda belépést nyerhes-

senek (ekkor végül is nemzetük képviselőjeként vannak ott jelen). Elképzelhető továbbá, hogy az adott ország kormánya felkéri őket kutatásaik eredményének rendelkezésre bocsátásására. Történhet ez egyszerűen azért, mert nemzeti értékeik részének tartják a tanulmányozott nép kultúráját, de történhet azért is, mert a gyűjtött adatok későbbi felhasználását tervezik. Ilyenkor fontos annak figyelembevétele, hogy mint az orvosi titoknál, az adott helyzetben mit köteles az antropológus elhallgatni mint „antropológiai titkot”. (Nem árt abba is belegondolni, hogy mit vonhat maga után az, ha egy nap fény derül arra, hogy ő azt elhallgatta). A szerződéses alkalmazott antropológus pedig még alkalmazójának is tartozik elszámolással: neki szinte pengeélen kell táncolni a két oldal közt, hogy mindkettőhöz „hűséges” maradhasson. Emiatt még ráadásul a helyiek bizalmát is nehezebb megnyernie, mivel többnyire kétes értékűvé válik személye az emberek szemében, akik nem tudják, hogy végül kinek az oldalán is áll. Az alkalmazott antropológust ezenkívül még azért is felelősségre vonhatják, hogy egykori alkalmazója miként használta fel az ő általa egykor szolgáltatott adatokat. Ha pedig adatközlőik emiatt bajba kerülnek, nem lesz az a kutató, akit még egyszer a bizalmukba fogadnak – ami nemcsak komoly szakmai és erkölcsi, maradandó következményekkel járó hibának számít, de visszafordíthatatlan folyamatot indít el a közösségen belül. Az etnográfiai dokumentáció során készített interjúknál is alapvető fontossággal bír az interjúalanyok anonimitásának tiszteletben tartása – főleg, ha azt ők külön kérik (megesik azonban, hogy éppen örülnek annak, ha nevük megjelenhet valahol!). Az alkalmazott és az akcióantropológia esetében mégis, minden lelkesedés és büszkeség ellenére, nem egyszer komoly veszélyt jelenthet, ha valakinek a véleményét teljes egészében nyilvánosságra hozzák, mivel az ilyesfajta felszólalások gyakran politikai színezetet kaphatnak, mely alapján képviselőiket akár el is ítélik.

Felmerül természetesen, hogy ha egy népcsoporttal már régóta foglalkozó antropológust felkérik arra, hogy egy „alkalmazott antropológiai projekt” során asszisztáljon, és ő azt tudományos (vagy akár személyes) etikai megfontolásból visszautasítja – könnyen lehet, hogy ezen lépését követően az ő általa védelt népcsoportnak egy ónála sokkal érzékletlenebb munkaerőt, egy jóval nagyobb kárt okozó egyént kell majd megtűrnie, *akit a vállalat az antropológus helyett* talált és alkalmazott. Természetesen elárulni nem szabad egy népet még ettől való félelemben sem – csupán nem árt megfontolni, mikor mi számít célravezetőbb lépésnek.

Érzékeny kérdés továbbá, ami a hagyományos etnográfiai kutatás során is felmerül, hogy az antropológus mennyire válhat *személyesen* részévé az adott közösségnek? Fontos, hogy ne kívülálló idegenként, betolakodóként vagy turistaként és ne is a kormány vagy egy szervezet kémjeként tekintsenek rá. Ha azonban már túlzottan is bennfentes barátta válik a közösségen belül, akkor bizonyos szerepektől elesik – szerepektől, melyek például egy feladat elvégzésére autoritással rákérdezni engednék. Ha pedig szerelmi afférba keveredik az egyik helyi nővel/férfivel, ki tudja, milyen szemmel néznek rá. Lehet, hogy éppen valaki jövődöbelijét orozta el, s miután elmegy, a házasságból már semmi nem lesz; lehet, hogy a szeretett nő/férfi tabut sért meg azáltal, hogy idegennel viszonyt kezd, és ezért kiközösítik; lehet, hogy örök életére tisztátalanként fognak rá tekinteni; ha pedig még gyermek is születik a kapcsolatból, elképzelhető, hogy az más bánásmódban részesül (akár pozitív, akár negatív értelemben).

Az Amerikai Antropológiai Szövetség (*The American Anthropological Association*) átfogó viselkedési kódexet szavazott meg 1971-ben (FERRARO 1992, 47) „A szakmai felelősség alapvető elvei” (*„Principles of Professional Responsibility”*) címmel. Ezzel

együtt megválasztották az etikai ügyekkel foglalkozó bizottság („Committee on Ethics”) tagjait is. Az Alkalmazott Antropológia Szövetsége („The Society for Applied Anthropology”) 1975-ben adta ki a „Szakmai és etikai felelősség kiáltványát” („Statement on Professional and Ethical Responsibilities”). Ezen két esemény után már volt mihez tartania magát az antropológiának, mert végre egyértelművé váltak a határok, melyek addig mindenkinek a lelkiismeretére és érzelmi intelligenciájára voltak bízva.

KÉTESEN ALKALMAZOTT ANTROPOLÓGIA

Nemrégiben robbant ki a botrány az addig elismert antropológus, Chagnon terepmunkamódszereit és alapvető indíttatásait illetően a Venezuela és Brazília északi részén élő *yanomani* indiánokról készített dokumentumfilmje és könyvei kapcsán. A vádirat szerzője Patrick Tierney volt, aki maga is antropológus és nem kevesebb, mint hat-szor járt és dolgozott már a yanomami törzs körében. A vád: „Chagnon a néprajzi adatokat saját ideológiájának megfelelően igazította ki, jeleneteket rendezett meg a felvevőgép számára, díszletképpen pedig egy rég elhagyott falut használt fel. Chagnon úgy írta le a yanomami indiánokat, mint a bolygónkon valaha lakozó legagresszívabb és legharciasabb törzsek egyikét [...] pedig feltehetően ő maga mozdította elő annak fellobbanását balták és machetek szétosztásával, valamint azzal, hogy az indiánokat tabuszegésre csábította.” (MEJIAS 2001)

A kutatás kétes indíttatásai, amellyekkel Chagnon az antropológia etikáját, annak szakmai hitelességével együtt *lealacsonyítja*, sőt, szinte megvásárolhatóvá teszi, a következő sorokban rejlenek:

„Azzal, hogy oly egyoldalú, negatív képet festett a yanomami indiánokról, egyúttal kezére játszott az aranyásóknak és a fakitermelő ipar irányítóinak, akik nem bántak kesztyűs kézzel a törzssel. Chagnon ily módon destabilizáló tényezővé vált egy egész régióban.”

Továbbá pedig:

„[...] Tierney bizonyítani nem tudja ugyan, de sejteti Chagnon szerepét abban is, hogy a yanomami indiánokat tudtukon kívül orvosi kísérletekre használták fel. [...] Minthogy egy történelem előtti társadalmi szintű törzssel állt szemben, amely a darwini szelekciós elvnek megfelelően szaporodott – az erősebb marad fenn –, Neel (Chagnon akkori neves genetikus munkatársa) szerint a törzs tagjainak teljesítőképesebb a védekezési rendszere, mint a civilizáció folytán elpuhult, genetikailag felhígult újkori emberfajtáé.”

Végül, de nem utolsósorban pedig egy még ennél is titkosabb aspektusa közös kutatásaiknak:

„[...] s mögötte az Atomenergia-ügyi Bizottság ötlik szembe, amely érdeklődik az atomsugárzás hatásai iránt, s hálás, ha bizonyítottan sugárzásmentes kontrollnépeség áll rendelkezésére.”

Tierney az idézeteknél több váddal állt elő, számomra azonban a fentiek tűnnek, talán, a leginkább megalapozottaknak, továbbá, úgy vélem, önmagukért beszélnek. A már korábban említett Amerikai Antropológiai Szövetség konferenciáján kirobbant heves vita és a botrány, mely gyakorlatilag az egész amerikai szakmát megrázta (valamint Chagnon addigi lelkes híveit és bestseller könyveinek rajongóit), amint részletekbe menően érintette a kulturális relativizmus kérdéseit, az evolúciós biológia módszerei-

nek megkérdőjelezését, a tudomány etikájának mérlegelését, valamint és nem utolsósorban, az emberségességet.

1971-ben az Egyesült Államok 6 millió dollárt szánt a „Camelot” néven futó projektre, mely antropológusokat azért alkalmazott volna, hogy a világ minden földrészén tanulmányozzák a polgárháborúk és az erőszak kiindító okait (FERRARO 1992, 47). Félév múltán azonban véget kellett vetni az egész projektnek, mivel a chilei szenátus tudomást szerzett róla, és felháborodottan követelte, hogy az Egyesült Államok ne kutakodjon az ő belpolitikája ügyeit illetően. Felmerül tehát a kérdés, hogy az antropológusok, akik meg voltak arról győződve, hogy tudományos célból kutatnak, nem kémként asszisztáltak-e egy politikai indíttatású projektben anélkül, hogy arról tudomásuk lett volna?

Többeknek azt bizonyították az efféle esetek, hogy ha egy diszciplína kizárólag csak saját tudományának él – annak elméleti fejlesztése, valamint a világörökség lejegyzése gyarapítását tűzve ki céljául –, tehát ha kevésbé „van a valós életben alkalmazva”, akkor kevésbé keveredhet kétes etikai, jogi és politikai harcokba. Ez kétségkívül így van, azonban a kérdés inkább az: megteheti-e a szakma, hogy *egyáltalán* ne alkalmazza, hogy *csak mint megfigyelők* nézzék végig mind azt az igazságtalanságot és problémákkal küszködést, ami egyre csak gyarapszik, nem hogy csökkenne, mai világunkban? A fentieket tekintve pedig: sajnos a szakma sem vállalhat felelősséget minden egyes szakemberéért, mint hogy az egyetemek sem garantálhatják minden náluk diplomázott diák etikai hajlamainak tisztaságát a pályafutás hosszú éveit alatt.

Ha vannak is az alkalmazott kutatásnak potenciális veszélyei, még nem jelenti azt, hogy jobb, ha senki nem is vállalja azokat. Nem véletlenül létezik az „Antropológusok Etikái Kódexe”, s nem véletlenül ellenőrzik egymást, akár direkt akár indirekt módon egyazon terület kutatói, védnökei. Egy idő után, így vagy úgy, de mindig fény derül a nagyobb csalásokra, ferdtésekre, etikátlan eljárásokra. Ahol egyszerre sok ember érintett, ott sok kiskapun kiszivároghatnak az efféle hírek.

TENNI VAGY NEM TENNI?

A terepen nincsenek egyetemesen kimondott szabályok; kérdések vannak, melyeket indulás előtt érdemes feltenni. Mindenekelőtt természetesen tisztában kell lenni azzal, hogy mit, miért és hogyan fogunk véghezvinni. Vajon a tervezett akció javára válik-e a közösségnek és ha igen, miképpen fog ez megtörténni – és ők ezt valóban akarják-e? Feltétlenül szükség van-e erre a lépésre? Mérlegeljük, vajon megéri-e a ráfordított energiát? Milyen várható következményei lehetnek a folyamat egészének rövid és hosszú távon? Van-e egy olyan elhivatott vezéregyéniség a közösségben, akinek a szavára hallgatnak az emberek, és aki hajlandó volna kézbe venni a továbbiakban felmerülő teendőket, miután a kutatók elhagyták a helyszínt? Vannak-e egyének a közösségben, akik ellenezni fogják a munkát, és ha igen, hogyan lehet ezt kezelni? Van-e reális esély arra, hogy a munka be is fejeződjön? Tisztában van-e mindenki azzal, hogy miért van szükség arra, aminek nekikezdünk? A módszertan, melyet alkalmazni tervezünk, megfelel-e a szakma tudományos elvárásainak? Van-e megfelelő anyagi fedezet arra, hogy ne kelljen félbehagyni a munkát egy bizonyos ponton? Mindezek végén pedig érdemes *még egyszer* feltenni a legelső kérdést: akarják-e, valóban felkértek-e minket arra, hogy részt vegyünk ebben a folyamatban, erőfeszítéseinket szívesen

fogadják-e? Ugyanis ha erre a kérdésre mégis nemleges a válasz, akkor jobb, ha be sem pakoljuk utazótáskánkat.

Végül, de nem utolsó sorban pedig, felmerülhet a kérdés, hogy ha túlzottan „felbuzdít” valaki egy korábban elnyomott vagy kisebbségbe szorult közösséget, nem éppen forradalmat készít-e elő, melynek végképp beláthatatlan következményei lehetnek? (BENNETT 1996, 39.) Ez, továbbá a fentebb részletezett, előre nem látható nem-kívánt következmények és a „beavatkozás” számos negatív konnotációjától való félelem tartja vissza a legtöbb antropológust attól, hogy az alkalmazott vagy az akcióantropológia felségterületére merészkedjen. Mégis, elsősorban itt rejlik az a lehetőség, még ha magasztosan is hangzik, hogy az antropológia „tegyen is” valamit a mai világban, a mai világért. Persze a kérdés mindvégig megmarad: valójában mennyiben volna más a világ, ha soha nem is létezett volna alkalmazott vagy akcióantropológia (uo. 50)?

IRODALOM

- ARENSBERG – NIEHOFF 1964. *Introducing Social Change*. Chicago: Aldine.
- BENNETT, J. W. 1996. Applied and Action Anthropology. *Current Anthropology*, Vol. 36., Supplement, Febr.
- BODLEY, J. H. 1976. *Anthropology and Contemporary Human Problems*. Menlo Park, Calif: Cummings.
- CLIFTON, J. A. – JOHNSON, L. 1974. On Action Anthropology. *Current Anthropology*, Vol. 15, No. 4.
- COOPER, G. R. – TRAIL, R. L. – DIESING, P. 1991. *How Does Social Science Work? Reflections on practice*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- EMBER, C. R. – EMBER, M. 1977. *Anthropology*. New Jersey: Prentice Hall.
- FERRARO 1992. *Cultural Anthropology/An applied perspective*. St. Paul – New York – Los Angeles – San Francisco: West Publishing Company.
- FOSTER, G. M. 1962. *Traditional Cultures and the Impact of Technological Change*. New York: Harper and Row.
- GRILLO, R. D. – STIRRAT, R. L. (eds.) 1997. *Discourses of Development: Anthropological Perspectives*. Oxford – New York: Berg.
- HARASZI A. 1978. Csere a törzsi gazdaságban. A kutatástörténet vázlata. *Ethnographia*, LXXXIX. 197–216.
- KAPLAN, D. – MANNERS, R. A. 1971. Anthropology: Some Old Themes and New Directions. *Southwestern Journal of Anthropology*, 27. Spring.
- MARSDEN, D. 1994. *Indigenous Management and the Management of Indigenous Knowledge*. London: Routledge.
- MEJIAS, J. 2001. Sötétség a paradicsomban. *Valóság*, XLIV. évf. 8.
- NIEHOFF, A. H. (ed.) 1966. *A Casebook of Social Change*. Chicago: Aldine.
- PAUL, B. D. 1955. *Health, Culture, and Community: Case Studies of Public Reactions to Health Programs*. New York: Russel Sage Foundation.
- POTTIER, J. 1997. Towards and Ethnography of Participatory Appraisal and Research. In R. D. Grillo – R. L. Stirrat (ed.): *Discourses of Development. Anthropological Perspectives*. Oxford – New York: REW, Alan.
- ROSMAN, A. – RUBEL, G. P. 1989. *The Tapestry of Culture*. New York: Random House.
- SEVILLA-CASAS, E. 1976. Action Anthropology and Transdisciplinary Perspectives. *Current Anthropology*, Vol. 17, No. 3. Sept.
- TAX, S. 1964. *Horizons of anthropology: The uses of anthropology*. Chicago: Aldine.
- TAX, S. 1975. Action Anthropology. *Current Anthropology*, Vol. 16.
- TAX, S. (ed.) 1978. *A Community of Anthropologists. Practicing Anthropology*. I–I AW.
- WULFF, R. – FISKE, S. (eds.) 1987. *Anthropological Praxis: Translating Knowledge into Action*. Boulder, Colorado: Westview Press.